

Výchova komunistické morálky a její vztah k utváření vědeckého světového názoru

PhDr. IVA ŠVARCOVÁ-SLABINOVÁ, CSc.,
Pedagogický ústav J. A. Komenského
ČSAV, Praha

Význam utváření komunistické morálky a vědeckého světového názoru pro plnění aktuálních úkolů naší společnosti i pro její perspektivní rozvoj byl jednoznačně vyjádřen v programových dokumentech Komunistické strany Československa i v dokumentech Komunistické strany Sovětského svazu.

V jednání XVI. sjezdu Komunistické strany Československa bylo znovu zdůrazněno, že „život klade vyšší požadavky i na mladou generaci, na její profesionální zdatnost, ideovou vyspělost a morální pevnost, na její schopnost zvládnout nové úkoly“. Z toho vyplývá i nezbytnost prohloubení a zefektivnění výchovně vzdělávací práce školy, která podle požadavků stanovených XVI. sjezdem musí „systematicky a účinně formovat ideově politický, morální a odborový profil žáků a studentů, pěstovat v nich úctu k hodnotám vytvářeným po celé generace, lásku k vlasti a internacionální cítění“.

„Pracovitost, bohatý citový život, smysl pro povinnost a kolektiv, přímé a čestné jednání, vůle a zájem aktivně se podílet na rozvoji i obraně socialistické společnosti,“ to jsou vlastnosti, jimiž XVI. sjezd KSČ charakterizoval své požadavky na morální profil mladé generace. Všechny tyto požadavky vyplývají z marxisticko-leninského světového názoru a směřují k realizaci harmonické jednoty mezi zájmy a potřebami naší společnosti a zájmy, potřebami a přesvědčením jednotlivých lidí.

Komunistická morálka a marxisticko-leninský světový názor byly stránicovými dokumenty akcentovány nejen jako jedna z významných a charakteristických hodnot osobnosti socialistické společnosti, ale zároveň jako jedna z nezbytných podmínek výstavby socialismu a komunismu. Z toho bezprostředně vyplývají závažné důsledky pro pedagogickou teorii a výchovnou praxi, vysoké nároky na kvalitu výchovy vědeckého světového názoru a komunistické morálky jako dvou integrálních složek výchovně vzdělávací soustavy, vyplývající z potřeb současné společenské praxe a perspektivně zaměřené k dalšímu rozvoji naší společnosti.

Základní principy komunistické morálky naší společnosti jsou založeny na marxisticko-leninském světovém názoru, jehož jsou neoddělitelnou součástí.

Rozvíjení mravních kvalit osobnosti je zároveň i nezbytným předpokladem aplikace a realizace praktických důsledků vědeckého světového názoru v osobním životě i společenské aktivitě každého žáka i dospělého jedince.

Pouze ve své dialektické souvztažnosti a jednotě se vědecký světový názor a komunistická morálka občanů mohou stát aktivní silou působící na zdokonalování socialistických vztahů (ve výrobní i mimovýrobní sféře), na rozvoj materiálně technické základny naší společnosti, stanou se prostředkem individuálního rozvoje a společenské seberealizace člověka a budou se významnou měrou podílet i na utváření socialistického způsobu života v naší společnosti.

PODSTATY A FUNKCE VĚDECKÉHO SVĚTOVÉHO NÁZORU A KOMUNISTICKÉ MORÁLKY

Společenský význam zkoumání problematiky vědeckého světového názoru vyvolal zejména v posledním desetiletí zájem pracovníků z různých vědních odvětví o tuto problematiku.

Pojetí světového názoru a způsob jeho definování nese pečeť vědeckého zaměření i jednotlivých badatelů (zejména filozofů, pedagogů a psychologů) a v souladu s tímto zaměřením akcentuje i určité konkrétní stránky vědeckého světového názoru.

Z filozofického hlediska definuje vědecký světový názor J. Netopilík jako „ucelený systém názorů na přírodu a společnost vcelku, systém, jehož jádro tvoří filozofie“. Dále upřesňuje: „Avšak vědecký světový názor není pouze souborem vědomostí. Protože je všestranným vyjádřením aktivních vztahů člověka jak ke společnosti, tak k přírodě, jeho nedílnou součástí je i systém přesvědčení, morálních a estetických norem, jimiž se řídí příslušník socialistické společnosti.“ Autor vymezuje i společenskou funkci světového názoru: „Světový názor tvoří základ duchovního života lidí, který určuje i praktickou činnost člověka. Je jakýmsi ohniskem, v němž se názory na přírodu a společnost přetvářejí v přesvědčení a normy lidského jednání.“³⁾

Obsahovou i funkční stránku vědeckého světového názoru postihuje i pojetí V. Grulichy: „Marxisticko-leninský světový názor se netýká jenom myšlení lidí, ale je též důležitou sociálněpsychologickou komponentou, ovlivňující potřeby, zájmy, motivaci, city a postoje lidí. V určitém smyslu je též významným činitelem ovlivňujícím životní styl celé společenské epochy, sociálních skupin i jednotlivců. Ve vztahu k jednotlivci má důležitou úlohu při vytváření jeho hodnotových orientací a postojů, působí na podněcující regulaci osobnosti, na tvorbu lidského charakteru, ovlivňuje emocionální, akční a volní složku osobnosti. Je důležitým prostředkem hodnocení a sám je též univerzální kulturní hodnotou, která umožňuje člověku orientovat se ve světě a řešit konfliktní situace.“⁴⁾

D. Kodýtková ve své analýze současných přístupů ke zkoumání problematiky podstaty a funkce světového názoru dochází k závěru, že světový názor v jeho obecné základní struktuře je možné chápat jako „jednotu systému poznatků o světě a systému vztahů k němu, přičemž oba tyto systémy, které se vzájemně prostupují a determinují, jsou základními faktory činnosti, praktického jednání lidí a z psychologického hlediska zahrnují nejen oblast kognitivní, ale též emocionálně volní a motivační“.⁵⁾

Význam a místo světonázorové výchovy v celém systému komunistické výchovy podtrhuje F. Frendlovský: „Vůdčí a klíčové postavení výchovy k vědeckému světovému názoru v komunistické výchově socialistické školy vyplývá ze vzájemné podmíněnosti a sepětí komunistické výchovy s vědeckým světovým názorem. Vědecký světový názor je nejen filozofickým východiskem a metodologií komunistické výchovy, ale i jejím obecným kritériem a integrujícím faktorem, k němuž komunistická výchova směřuje.“⁶⁾

Vztah komunistické morálky a vědeckého světového názoru je natolik těsný, že se stále častěji objevují tendence k interpretaci morálky jako pouhé dílčí součásti světového názoru. Tento vztah je ve skutečnosti mnohem složitější. Morálka je svébytnou formou společenského vědomí a jako taková obsahuje velké množství světonázorových principů, hodnotových orientací a aspektů. Světový názor syntetizuje všechny formy společenského vědomí, a na jejich základě se konstituuje jako specifická kvalita, odrážející svět v jeho celistvosti. Jeho organickou součástí je i problematika mravního vztahu ke skutečnosti.⁷⁾

Morálka (mravnost)⁸⁾ patří k nejranějším formám společenského života. Její základní prvky se utvářely už v prvotních organizačních formách lidské společnosti, kdy si člověk počal uvědomovat sám sebe, své místo ve skupině lidí, své vztahy k druhým, a zejména v souvislosti s nutností organizace a dělby práce vznikala potřeba regulovat vzájemné vztahy mezi lidmi a způsoby jejich komunikace. Prvními formami této regulace byly tradice, návyky a síla autority.

V procesu vývoje společnosti se morálka měnila ve složitý systém principů, norem, hodnocení, činů a motivů odrážejících ekonomické, politické i ideologické potřeby, zájmy a cíle určité třídy. Podle V. Momova je „morálka jednotný systém mravního vědomí a mravního jednání (vztahů), tj. praktické mravnosti, v jejich společenské i individuální, ideologické i psychologické formě. Je zvláštní formou společenského vědomí a druhem sociálních vztahů regulujících vzájemné vztahy mezi lidmi.“⁹⁾

V třídních společenských formacích měla morálka vždy třídní charakter. „Všechny dosavadní morální teorie jsou v poslední instanci výplodem dané hospodářské situace společnosti. A ježto se společnost doposud vyvíjela v třídních protikladech, byla morálka vždy třídní morálkou, buď ospravedlňovala vládu a zájmy vládnoucí třídy, nebo, když potlačená třída dosti zmohutněla, vyjadřovala odboj proti této nadvládě a zájmy budoucnosti potlačených...“¹⁰⁾

Jako všechny ostatní formy společenského vědomí je i morálka druhotná ve svém dialektickém vztahu ke společenskému bytí. Slovy L. M. Archangelského „společenské vědomí svět nejen odráží, ale současně i tvoří“.¹¹⁾

Mravní jevy a mravní vztahy patří ke sféře hodnotově formativního osvojení skutečností, které se realizují prostřednictvím různých forem společenského vědomí v jednotě s odpovídajícími formami jednání a praktických vztahů.

Každá společenská formace disponuje řadou dalších forem a prostředků (a také funkcí), jimiž reguluje jednání lidí. Mravní jednání (na rozdíl např. od pouhého dodržování právních norem) je garantováno silou veřejného (spole-

čenského) mínění a působením vnitřního regulátoru jednání osobnosti — svědomím.

Na rozdíl od politiky, práva a jiných forem společenského vědomí je morálka jeho neinstitucionální formou v tom smyslu, že nedisponuje žádnou konkrétní vlastní společenskou institucí, která by řídila, zabezpečovala a kontrolovala proces jejího působení. Její působení však prolíná činností všech společenských institucí a společenských organizací, všech kolektivů a sociálních skupin, v nichž se realizují mezilidské vztahy. Analogické je postavení morální výchovy v celém systému výchovné práce, v němž morální výchova nedisponuje žádným speciálním vyučovacím či výchovným předmětem, ale organicky propustuje celý výchovně vzdělávací systém.

Jako zvláštní forma společenského vědomí vzniká morálka v důsledku aktivní činnosti jednotlivců, neredukuje se však na výsledky jejich jednání a činů, je to kvalitativně zcela nový jev. „Funkce mravnosti“ podle Akmambetova „vychází z rámce jednotlivého individua a zahrnuje široké sociální, především třídní zájmy. Pouze konkrétní historická praxe sociální pospolitosti, třídy, skupiny, společnosti vcelku fixuje to nejpodstatnější z toho, co vzniká v individuálních zkušenostech. Do společenského morálního vědomí vstupuje pouze to, co je typické, charakteristické pro světový názor dané sociální skupiny, co nejúplněji a nejadekvátněji vyjadřuje její životní zájmy.“¹²⁾

Nejpodstatnějším specifickým znakem morálky, vyplývajícím nikoliv z jejích vnějších projevů, nýbrž z její vnitřní podstaty a společenské funkce jako jedné z forem společenského vědomí, je však skutečnost, že morálka je nedílnou součástí prakticky duchovního osvojení světa člověkem.

„Prakticky duchovní osvojení světa“ podle sovětského etika A. I. Titarenka „zahrnuje v sobě mravní vztahy člověka k prostředí i k sobě samému.“¹³⁾ Na rozdíl od vědeckého způsobu osvojení světa, poskytujícího teoretické poznání a založeného na hledání a odhalování pravdy, od uměleckého způsobu osvojování světa, uskutečňovaného odhalováním krásna a jeho protikladů, je morálka hodnotově imperativním způsobem osvojení světa, který je založen na rozpornosti dobra a zla. „Věda, umění a morálka,“ napsal A. I. Titarenko, „jsou tři způsoby osvojení světa, vzájemně nezaměnitelné ve své specifice.“¹⁴⁾

Mravní jevy a mravní vztahy patří ke sféře hodnotově normativního osvojení skutečnosti, která se realizuje prostřednictvím různých forem společenského vědomí v jednotě s odpovídajícími formami jednání a praktických vztahů.

Ve společenské praxi se různé způsoby osvojování světa vzájemně překrývají, doplňují a obohacují. Jejich zvláštnosti, specifika pravdy, dobra a krásy je však opravňují k historicky vytvořené svébytné existenci. Syntézu jednotlivých součástí společenského vědomí vytváří vědecký světový názor, který je jednotou poznávacího, estetického i mravního přístupu ke světu.

AKTUÁLNÍ PROBLÉMY PEDAGOGICKÉ TEORIE A VÝCHOVNÉ PRAXE V UTVÁŘENÍ VĚDECKÉHO SVĚTOVÉHO NÁZORU A KOMUNISTICKÉ MORÁLKY

Specifika sociálního bytí současného člověka se vyznačuje bohatstvím a stálým růstem jeho vztahů s okolním světem. Z toho vyplývá potřeba adek-

vátního odrazu skutečnosti ve vědomí osobnosti, nezbytného pro její činnosti a jednání v souladu se společensky pozitivními normami.

Z této skutečnosti vyplývá stále vzrůstající význam výchovy k vědeckému světovému názoru a komunistické morálce u dorůstající generace i u dospělých občanů naší společnosti.

Každá výchova, politická, mravní, estetická a jiná, je podle V. Momova „cílevědomé ideologické a psychologické působení na vědomí a jednání lidí z pozic a v zájmu určité třídy, určitých společenských sil“.¹⁵⁾ Základním cílem výchovy je příprava člověka k plnění určitých sociálních rolí, k aktivní účasti v životě společnosti.

Světónázorová výchova v současném pedagogickém pojetí je chápána jako integrující součást komplexního procesu komunistické výchovy současného člověka, je procesem záměrného cílevědomého formování vědeckého světového názoru jednotlivce, skupiny, generace, a to s využitím znalostí kvality vědeckého světového názoru (jako cílové kategorie) i znalosti podmínek formování vědeckého světového názoru (světového názoru vůbec).¹⁶⁾

Mravní výchova je tradičně součástí (subsystémem) výchovy v užším smyslu. Studuje zákonitosti formování mravních kvalit osobnosti, vznikajících a rozvíjejících se na základě vzdělání a upevňujících se v procesu aktivní činnosti jednotlivce, v průběhu jeho učení, práce, společenské aktivity, v procesu jeho začleňování do různých (dětských, žákovských či pracovních) kolektivů a v procesu plnění jeho různých sociálních rolí. Mravní výchova má za úkol utvářet charakter socialistického člověka, pozitivně ovlivňovat vývoj jeho mravních postojů a mravních vztahů jako předpokladů jeho morálního chování a jednání. Teorie mravní výchovy odhaluje zákonitosti těchto procesů, jejich podmínky a hledá adekvátní metody jejich cílevědomého řízení.

Pojímání mravní a světónázorové výchovy a jejich vztahů prochází v procesu rozvoje pedagogické teorie určitými změnami. Tato situace je patrná jak v učebnicích pedagogiky, tak v monografiích a statích o mravní a světónázorové výchově.

Ve starších pedagogických pracích je světónázorová výchova podřazena mravní výchově, je chápána jako jedna z jejích součástí. V pedagogických publikacích minulého desetiletí jsou mravní a světónázorová výchova pojímány jako dvě paralelní složky výchovy socialistické osobnosti a rozpracovávají se nezávisle na sobě. I když v některých studiích je konstatováno, že mezi nimi existuje těsný vztah, tento vztah se z pedagogického hlediska, to znamená z hlediska jejich společných cílů, podmínek a prostředků jejich utváření a hledání konkretizace a upřesňování výchovných metod, podrobněji nezkoumá.

Tato situace byla do značné míry způsobena starším výkladem světónázorové výchovy, kdy byla výchova k vědeckému světovému názoru chápána zúženě jako výchova ateistická, zaměřená k odhalování náboženských přežitků ve vědomí lidí a jejich překonávání prostřednictvím dialektickomaterialistického pojetí světa. Přírodovědné i společenskovědní vyučovací předměty byly zaměřeny k tomu, aby vytvářely u žáků vědomí a přesvědčení o materiální podstatě světa a vyvracely zbytky nevědeckých představ. Tato koncepce měla své oprávnění v určitém historickém období, na počátku budování socialismu,

kteřé probíhalo na přelomu dvou společenských formací — kapitalismu a socialismu — a muselo počítat s hlubokým zakotvením buržoazní ideologie ve vědomí velkého množství lidí. V období budování rozvinutého socialismu je však nezbytné tuto koncepci nahradit novou, adekvátnější koncepcí, která nebude pouze polemikou se zastaralými způsoby myšlení, ale bude vytvářet nové pojetí světa, založené na pochopení místa a úkolů každého člena společnosti v procesu jejího budování, na nezbytnosti jeho společenské aktivity zaměřené k dalšímu rozvoji společnosti ve smyslu jeho nejpokrokovějších tendencí.

Z toho vycházejí nejnovější studie z oblasti teorie výchovy, v nichž se objevuje tendence hledat na základě systémového přístupu užší vzájemné vazby mezi mravní a světonázorovou výchovou, která vyúsťuje v komplexnější pojetí obou těchto subsystémů výchovy.

Předcházející kapitola této studie se zabývala některými otázkami podstaty a funkce vědeckého světového názoru a komunistické morálky. Nyní se zaměříme na problematiku vnitřní struktury světového názoru a komunistické morálky v jejich jednotě a vzájemných odlišnostech.

Do struktury světového názoru, stejně jako do struktury komunistické morálky patří na prvním místě znalosti. Světonázorové znalosti představují systém nejobecnějších poznatků o skutečnosti, o vztahu materiálního a duchovního ve světě, o vztahu bytí a vědomí. Mravní znalosti představují systém základních pojmů a poznatků o aktuálních i perspektivních potřebách a požadavcích společnosti na jednání člověka. Mravní poznání (mravní informace) jako vyjádření hotového vztahu ke skutečnosti orientuje a usměrňuje lidské jednání a vztahy mezi lidmi.

Bezprostředním vyjádřením mravních požadavků společnosti na jednání lidí (jednotlivců, skupin i kolektivů) jsou mravní normy, které také určují hlavní obsahové zaměření mravní výchovy. Mravní norma je předpis, který má povahu bezpodmínečného, všeobecně platného a obecně závazného požadavku, vyjádřeného formou závazného pravidla jednání. Normativní formy určují hranice dovoleného, tolerovaného, požadovaného či zakázaného jednání a chování člověka.

Normy komunistické morálky určují základní morální povinnosti člena socialistické společnosti, jeho vztahy ke společnosti, k práci, ke kolektivu, k člověku atd. Jako všechny sociální normy mají i mravní normy imperativní charakter. Základní mravní normy závazné pro občana socialistické společnosti obsahuje morální kodex budovatele komunismu.

Každá norma má řadu zvláštností vyplývajících především ze zvláštností vlastností předmětu regulování. Mravní normu nelze chápat dogmaticky, jako pouhý předpis či „recept“ pro lidské chování. Mravní norma má funkci regulátora lidského vědomí a jednání, avšak vždy vystupuje v konkrétním vztahu s typem sociální situace, sociálního vztahu v konkrétních společenských podmínkách, jimiž je podmíněna a které odráží. Zároveň je zaměřena k vývojovým tendencím společenských vztahů, k jejich zdokonalování, zetičřování, v tomto smyslu je i hybnou silou perspektivního rozvoje společnosti.

S normativním působením morálky úzce souvisí její působení hodnotící.

Mravní hodnocení plní jednak funkci regulativní, jednak funkci formativní. Zahrnuje v sobě aspekt retrospektivní, aktuální i perspektivní, to znamená, že je zaměřeno na minulé, přítomné i budoucí jednání. Při hodnocení konkrétního činu se jeho nositeli zpravidla vyjadřují i určité požadavky zaměřené k jeho další činnosti.

Hodnocení utvrzuje či odsuzuje určitý způsob jednání v závislosti na morální normě, která je nejen modelem jednání, ale i měřítkem hodnotového vztahu. Specifická zvláštnost mravního hodnocení spočívá v tom, že jeho objektem nejsou veškeré sociální jevy, ale jen ty lidské projevy, které mají přímý vliv na osudy jiných lidí.¹⁷⁾

V normativně hodnotovém systému jsou syntetizovány mravní ideály, cíle, postoje i kritéria určité společnosti, založené na určitém typu světonázorové orientace. V procesu výchovy se normativní předpisy a hodnotová kritéria mravního systému přeměňují z vnějších regulátorů ve vnitřní síly lidské osobnosti, vytvářejí motivační sféru lidského jednání.

Stejně jako morálku nelze ani světový názor redukovat na pouhý souhrn znalostí. Při utváření vědeckého světového názoru stejně jako při výchově komunistické morálky je mimořádně důležité vytvářet hluboké přesvědčení o jejich správnosti. Přesvědčením označujeme v pedagogické teorii vytvoření vnitřní jistoty o pravdivosti (nebo nepravdivosti) určitých názorů, představ, myšlenek nebo teorií. Hlavní význam přesvědčení spočívá v tom, že je na něm založeno lidské jednání.

Někteří sovětsí autoři ¹⁸⁾ poukazují na to, že znalosti a přesvědčení představují ve struktuře světového názoru dvě odlišné kvality. Znalosti, názory mohou být objektivně pravdivé nebo nepravdivé. Pokud jde o přesvědčení, může se vázat k pravdivým znalostem stejně jako k nepravdivým. Přesvědčení může mít různé kvalitativní i kvantitativní vlastnosti: může být hluboké nebo povrchní, pevné nebo slabé, stabilní nebo labilní, může v něm převažovat racionální či emocionální složka. Člověk může být přesvědčen o pravdivosti toho, co je ve své podstatě lživé (víra v boha), a naopak přesvědčen o lživosti toho, co je ve své podstatě pravdivé. Jestliže je lež přijímána jako pravda, hraje podstatnou roli slepá víra, např. v náboženství.

Je známo, že existuje řada přesvědčených marxistů, kteří mají hluboké znalosti v oblasti nemarxistických — náboženských i jiných — idealistických teorií, zatímco řada lidí nábožensky založených i představitelů buržoazních filozofických teorií dobře ovládá základy marxismu-leninismu. Ve svém životě se však každý řídí tou koncepcí, o jejíž pravdivosti je přesvědčen.

Mravní přesvědčení osobnosti se formuje na základě mravních znalostí, prostřednictvím organizované cílevědomé mravní výchovy, pod vlivem objektivních podmínek lidského života, společenské aktivity, mezilidských vztahů, pracovních činností a individuálních zkušeností a praktického jednání. V procesu utváření přesvědčení se normativní předpisy a hodnotová kritéria přetvářejí z vnějších regulátorů ve vnitřní motivy lidského jednání.

Nezastupitelnou roli při utváření mravního přesvědčení má proces vyučování a výchovných činností. Ani ve výchovně vzdělávacím procesu však nedochází k vytváření přesvědčení mechanicky na základě předávání správných

poznatků, představ a názorů. Mravní přesvědčení je výsledkem tvůrčí aktivity osobnosti v procesu výchovy a sebevýchovy, výsledkem překonávání sporů a rozporů v získávaných poznatcích a individuálních zkušenostech, výsledkem diskusí, sporů, názorových konfrontací, překonávání mylných představ, postojů či předsudků. Přesvědčení nelze člověku zakázat, přikázat ani vnutit.

Autoři sovětského sborníku „Otázky mravní výchovy žáků“ akcentují skutečnost, že „ke znalostem, které si osobnost osvojila, k vnějšímu působení učitelů, vychovatelů, rodiny, společnosti je nutno připojit i zájmy, motivy, potřeby, snahy osobnosti samé, protože její vývoj v mravních, politických i ostatních vztazích nelze chápat pouze jako výsledek vnějšího působení. Nebere-li se v úvahu aktivita osobnosti, její city, emoce a potřeby, může se výchova stát neefektivní, ne-li neplodnou.“¹⁹⁾

Podstatným znakem vytvořeného mravního přesvědčení je připravenost k jednání.

Obsah i funkci přesvědčení výstižně shrnují autoři výše citovaného sborníku: „Přesvědčení je jedním ze složitých jevů duchovního života člověka, v němž se organicky spojují prvky světového názoru, mravní zaměřenosti a emocionálně volní vychovanosti. Je to nejenom uvědomění o pravdivosti světónázorových pojmů, mravních principů a norem, ale i osobní připravenost člověka jednat v souladu s těmito pravidly a principy. O přesvědčení můžeme mluvit tehdy, jestliže se v jednání člověka organicky spojuje marxisticko-leninská světónázorová motivace, mravní zaměření činů a vztahů a jestliže pravdivost těchto principů nejenom nevyvolává pochybnosti, ale formuje jeho subjektivní postoje a jeho osobní vztah k pravdě.“²⁰⁾

Třetí prvek struktury světového názoru se vztahuje k činnosti člověka. Osvojený světový názor se stává principem jednání, praktických činů. „Každý krok, který člověk ve své praktické činnosti vykoná, každá uvědomělá činnost, kterou se zabývá, jsou řízeny jeho světovým názorem.“²¹⁾

Jednání a praktická činnost mají zásadní význam pro celý proces utváření světového názoru: na počátku tohoto procesu jsou východiskem formování světového názoru, v průběhu procesu jsou kritériem jeho zformovanosti. Jednání a praktická činnost je základnou, na níž je jediné možné formovat vědecký světový názor. Obecný názor na svět a zvláště přesvědčení o pravdivosti tohoto názoru je možné vytvořit pouze v činnosti.

Jednání a praktická činnost jsou však i konečným cílem, pro jehož uskutečnění se vytváří světový názor. Člověk si vytváří světový názor proto, aby ho mohl využít ve svém jednání.

Ve struktuře světového názoru vystupuje tedy jednání lidí, jejich životní aktivity, jako kritérium určující vnitřní přijetí světového názoru.

Jednání lidí se nemůže realizovat mimo rámec mravních vztahů. Mravní jednání a mravní vztahy jsou dva aspekty téhož reálného procesu — mravní praxe. Mravní praxe je — podle V. Momova — souhrnem jednání lidí realizujícího se v určitém systému mravních vztahů jako společenské formy, v níž se projevuje a již je zároveň regulována individuální činnost lidí. Tedy jakékoliv jednání založené na vědeckém světovém názoru má svůj mravní aspekt a podléhá morálnímu hodnocení. Marxisticko-leninské principy světového ná-

zoru i morálky vyžadují jednání, v němž se v dialektické jednotě slučuje motiv, činnost a výsledek aktu jednání. Mravní čin v tomto pojetí musí být nejen společensky užitečný, ale musí být vykonán pod vlivem morálních podnětů a za pomoci morálních prostředků.²²⁾

NĚKTERÉ PODMÍNKY UTVÁŘENÍ VĚDECKÉHO SVĚTOVÉHO NÁZORU A KOMUNISTICKÉ MORÁLKY

Analýza podstaty, funkce a struktury vědeckého světového názoru a komunistické morálky jako sociálních jevů je pro pedagogiku pouze prvním krokem na cestě k cílevědomému organizovanému řízení procesu jejich utváření. Dalším neméně závažným úkolem pedagogiky je na základě společenských požadavků na kvality světového názoru a komunistické morálky osobnosti v socialistické společnosti hledat adekvátní prostředky a metody realizace těchto požadavků konkretizovaných ve formě výchovně vzdělávacích cílů. Nezbytnou součástí tohoto procesu je i analýza podmínek, v nichž výchovně vzdělávací proces probíhá, a to jak v široce pojímaných podmínkách sociálních, tak v konkrétních podmínkách, v nichž probíhá cílevědomě řízený výchovně vzdělávací proces.

Socialistická společnost si vytyčuje a řeší náročný úkol vytvářet podmínky, které umožňují všestranný a harmonický rozvoj všech jejích členů. Při řešení problematiky utváření vědeckého světového názoru a komunistické morálky osobnosti vychází pedagogika ze skutečnosti, že i v socialistické společnosti existují do jisté míry rozdílné společenské i individuální podmínky pro rozvoj jednotlivce, i když tyto rozdíly nejsou zdaleka tak markantní, jako je tomu v antagonistických společenských formacích, kde osobní život individua vyrůstá především z rozdělení společnosti na třídy a kde individuální osud člověka, jeho způsob života, způsob jednání, způsob výchovy i vzdělání je určen třídni příslušností.²³⁾

Socialismus likviduje třídni protiklady, ale ani úplná sociální rovnost, již bude dosaženo v rozvinuté komunistické společnosti, nebude znamenat jednotnost v životních podmínkách jednotlivců. Socialismus a komunismus neodstraňují rozdíl mezi „osobním prostředním“ a „společenským prostředím“ už proto, že „společenské prostředí“ podmiňuje život celé společnosti a utváří se úsilím společnosti jako celku. Vzhledem k tomu, že různé oblasti společenského života mají různé tempo a zvláštnosti rozvoje, existují i rozmanité společenské podmínky formování osobnosti. V závislosti na těchto podmínkách se formují i mravní a světonázorové kvality mladého člověka. Vzájemná souvislost vnějšího a vnitřního světa člověka se realizuje v jeho aktivním přetváření skutečnosti, člověk v tomto procesu mění vnější svět v souladu s tím, jak jej odráží ve svém vědomí, což se zpětně odráží v různých rovinách jeho osobnostního rozvoje.

Marxistická pedagogika respektuje tuto rozdílnost podmínek rozvoje jednotlivých lidí a harmonický rozvoj jednotlivce nechápe jako uniformní proces. Vychází ze skutečnosti, že obecně lidské kvality všestranně rozvinutého jedince nesou vždy na sobě pečeť jeho osobitých zvláštností.²⁴⁾

Rovněž V. Momov zdůrazňuje, že „systém výchovného působení v kterékoli

oblasti společenského působení je efektivní jen tehdy, jestliže bere v úvahu jak obecné zákonitosti, tak specifické zvláštnosti socializujícího vlivu prostředí“.²⁵⁾

Specifickou podmínkou úspěšnosti výchovně vzdělávacího procesu při utváření vědeckého světového názoru a komunistické morálky v socialistické společnosti je jeho kolektivní zaměření. Společnost jako složitá dynamická soustava se skládá z jednotlivců propojených složitou sítí vztahů. Různé formy této organizace a vzájemné vztahy osobností — rodina, škola, kulturně politické a masové organizace, výrobní sdružení atd. představují souhrn různorodých společenských podsystémů, z nichž každý má určitou vnitřní strukturu. Přechod od společnosti k osobnosti se zprostředkovává specifickou společenskou jednotkou — kolektivem. „Kolektiv soustřeďuje celé bohatství ideologických, duchovních a mravních vztahů existujících ve společnosti a tyto vztahy promítá na každou jednotlivou osobnost a vystupuje přitom jako nejdůležitější faktor jejího duchovního a mravního vývoje.“²⁶⁾

Příprava dětí a mládeže na život v socialistické společnosti jako „kolektivu kolektivů“ se nezbytně musí uskutečňovat jako výchova kolektivní. Z tohoto hlediska je existence a fungování žákovského kolektivu podmínkou výchovně vzdělávacího procesu v socialistické škole, což je jeden z podstatných jevů, jimiž se naše výchovné pojetí liší od pojetí výchovy v buržoazní společnosti. Vytváření kolektivních vztahů je zároveň cílem i prostředkem komunistické výchovy vědeckého světového názoru a komunistické morálky. K zefektivnění řízení kolektivní výchovy jako jedné z podmínek utváření komunistických mravních vztahů bude zapotřebí dále a intenzivněji rozpracovávat teorii tohoto řízení, jakož i diagnostiku vztahů uvnitř kolektivu.

Jak již bylo řečeno, každé společenské působení na člověka (výchovné, politické, právní) „se lomí“ jeho vnitřními psychickými podmínkami, jimiž se modifikuje. Úkolem pedagogiky je proto (ve spolupráci s pedagogickou psychologií) v zájmu účinnosti výchovného působení zkoumat vnitřní psychické uspořádání osobnosti, a to jak z hlediska individuálních (biologických a psychologických zvláštností), tak z hlediska věkových zvláštností dětí, mládeže i dospělých občanů.

Východiskem marxistické pedagogiky je poznatek, že složitý proces všestranného utváření člověka je podmíněn jednotou biologických a sociálních faktorů, přičemž sociálnímu faktoru se přikládá rozhodující význam. Teorie a praxe komunistické výchovy usiluje o objektivní hodnocení sociálních a biologických podmínek v rozvoji člověka. Metodologicky významná je zejména skutečnost, že marxistická pedagogika nepokládá tyto podmínky za jednu provždy dané a neměnné, ale orientuje se na optimální využití pozitivních podmínek, na překonávání podmínek brzdících a na vytváření nových podmínek, které napomáhají všestrannému rozvoji člověka.

Při organizaci procesu utváření vědeckého světového názoru a komunistické morálky má zkoumání jeho vnějších i vnitřních podmínek dosud nedoceněný význam. Vnitřní přijetí obsahu vědeckého světového názoru a komunistických mravních norem je těsně závislé na charakteru prostředí, v němž mladý člověk žije a vyrůstá. Při jejich utváření zpravidla působí, vzájemně se doplňu-

je, ale i střetává a vyvrací řada vlivů působících v různých typech prostředí, jimiž jedinec prochází během svého života.

Rodinné prostředí svým racionálním a emocionálním působením i bezprostředním řízením každodenní aktivity dítěte poskytuje dítěti nepřeberné množství poznatků, zkušeností a vzorů chování a vytváří celý systém jeho vztahů, postojů a hodnotových orientací. Působení školy, které probíhá převážně v rovině racionální (i když bereme v úvahu nejen předávání poznatků, ale i řízení kolektivní i individuální činnosti žáků), často naráží na bariéru postojů získaných působením rodiny, jímž právě pro svůj verbálně racionální charakter jen těžko může konkurovat. Celý proces utváření vědeckého světového názoru a komunistické morálky je ovlivňován i možnou nejednotností formujícího působení (zejména v prostředí rodiny), rozmanitým působením školních i mimoškolních organizací, působením kolektivu vrstevníků i ostatních dětí a mládeže a řadou dalších těžko kontrolovatelných vlivů okolí, jejichž význam vzrůstá v souvislosti s věkem a osamostatňováním dítěte.

Pedagogika se proto musí zabývat nejen otázkami zkoumání vlivů již existujících podmínek (jednotlivých konkrétních prostředí) na utváření světonázorového a morálního profilu žáků (dětí a mládeže), ale i otázkami hledání prostředků a metod sjednocování těchto vlivů (zejména těch, které jsou kontrolovatelné, a tudíž řiditelné), ale i vytvářením nových podmínek pro rozvoj světonázorových a morálních kvalit osobnosti, zejména cílevědomým zapojováním žáků do různých forem a oblastí společenské praxe. Mravní a světonázorová výchova by potom měla žákům poskytovat základní metody přístupu ke skutečnosti na základě marxisticko-leninského světového názoru a syntézu jejich individuálních zkušeností s vědeckými poznatky a s požadavky společnosti na světonázorové a morální kvality osobnosti.

Ve vědeckém řízení výchovně vzdělávacího procesu hrají významnou roli i konkrétní podmínky pedagogické práce, zejména personální a materiální podmínky vzdělání a výchovy, které jsou v současné době předmětem speciálního zkoumání.²⁷⁾

K důležitým podmínkám úspěšnosti světonázorového působení ve školní praxi patří i světonázorová připravenost učitelů a vychovatelů. V souvislosti se zkoumáním současného stavu světonázorové výchovy na základních školách byl v uplynulé pětiletce oddělením teorie výchovy Pedagogického ústavu J. A. Komenského ČSAV proveden i orientační výzkum světonázorové připravenosti učitelů ZŠ.²⁸⁾

Výsledky výzkumů ukazují především na dvě skutečnosti: na jedné straně světonázorová orientace učitelů a jejich pojetí světonázorové výchovy jsou naprosto výrazně marxistické, na druhé straně jejich teoretická výzbroj a metodická připravenost se jeví jako málo ucelená, málo systematická a málo komplexní. Kvalitativní analýza výpovědí učitelů ukázala, že „vlastní teoretická fundovanost učitelů v problematice vědeckého světového názoru, a tedy nutně i v problematice výchovy k vědeckému světovému názoru je zastaralá, kusá, útržkovitá, neucelená. Je poplatná starším teoriím světonázorové výchovy. Ve své většině dotazovaní učitelé nechápou dostatečně konkrétně celou obsahovou i strukturální bohatost vědeckého světového názoru a jeho synteti-

zující, aktivizující a motivační funkci při výstavbě všestranně rozvinuté osobnosti socialistického člověka.“²⁹⁾ Výzkum byl jednou z prvotních sond do této složité problematiky. Poznatky, které přinesl, by se však mohly stát základem dalšího, rozsáhlejšího šetření a zároveň by přinesly řadu podnětů k některým opatřením, která by vedla k zefektivnění výchovné práce v oblasti výchovy k vědeckému světovému názoru.

POZNÁMKY

1. *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*, přednesená s. Gustávem Husákem na XVI. sjezdu KSČ, In: *Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*, Praha, Svoboda 1981, s. 31–32.

2. Tamtéž, s. 38.

3. Netopilík, F.: *Marxismus-leninismus, vědecký světový názor dělnické třídy*. In: *Vědecký světový názor a světónázorová výchova na vysoké škole*, Praha, Svoboda 1975, s. 48.

4. Grulich, V.: *Marxisticko-leninský světový názor a systém komunistické výchovy*. In: *Vědecký světový názor a světónázorová výchova na vysoké škole*, Praha, Svoboda 1975, s. 97–98.

5. Kodýtková, D.: *K teorii světónázorové výchovy*. Praha, SPN 1079, s. 33.

6. Frendlovský, F.: *K základům teorie k vědeckému světovému názoru*. Pedagogika 1979, č. 5, s. 479.

7. V obecné rovině řeší otázku vztahu jednotlivých forem společenského vědomí a světového názoru J. Vaněk ve své *Teorii společenského vědomí*. „Projevuje-li se světový názor nejen ve svém celku postoje jednotlivých veškerou zkušenost, ale také je shrnut ve specifické toho kterého vztahu lidí ke světu, pak se v tomto případě jedná právě jen o aspekt, sice podstatný a v mnohém určující, ale nepokrývající celou specifickou příslušného poměru lidí k světu.“ J. Vaněk rozlišuje dvě základní linie výchovného vlivu světového názoru: světónázorovou výchovu (tj. výchovu k vědeckému světovému názoru) a výchovu na základě vědeckého světového názoru. Zdůrazňuje, že tato druhá linie výchovného vlivu „musí rozvíjet v plné šíři také zvláštní povahu každé formy společenského vědomí jakožto ideového odrazu a výrazu určitých specifických vztahů lidí ke skutečnosti, jejíž součástí sami tvoří“. Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980, s. 101.

8. Někteří, zejména sovětsí autoři rozlišují pojmy morálka a mravnost. Např. podle E. V. Iljenkova morálka existuje a působí v podobě souhrnu jasně zformulovaných všeobecných požadavků, norem, v podobě slovně zafixovaného naprogramovaného schématu chování, které je závazné pro každého člena daného společenského organismu. Je to forma vědomí uvědomělé reglementace skutků. Mravnost chápe jako reálný způsob vztahu člověka k jinému člověku a k sobě samému (k člověku vůbec), který se projevuje právě v reálné činnosti a ne pouze ve vědomí. Srov. Iljenkov, E. I.: *O idolech a ideálech*, Bratislava, Pravda 1972, s. 226.

9. Momov, V.: *Človek, moral', vospitanije*. Moskva, Progress 1975, s. 72.

10. Engels, B.: *Anti-Dühring*, Praha, Svoboda 1952, s. 82.

11. Archangelskij, L. M.: *Marxisticko-leninská etika*. Bratislava, Pravda 1976, s. 37.

12. Akmambetov, A. E.: *Problémy mravného rozvoja osobnosti*. Bratislava, SPN 1973, s. 72.

13. Titarenko, I. A.: *Specifika i struktura morali*. In: *Moral i etičeskaja teorija*, Moskva, Nauka 1974, s. 11.

14. Tamtéž.

15. Srov. Momov, V.: *Človek morál, vospitanije*. Progress 1975, s. 85.
16. Kolář, Z.: *Rozbor procesu výchovy vědeckého světového názoru*. In: *Proces výchovy k vědeckému názoru z hlediska jeho vztahů k ostatním komponentám systému výchovy*. Praha, PÚ JAK ČSAV 1977, s. 128.
17. Momov, V., c. d. s. 77
18. *Problemy formirovanija kommunističeskogo mirovozzrenija*, pod. red. M. N. Alejeva a N. E. Ogurceva. Minsk, Narodnaja asveta 1975, s. 44.
19. Demina, I. V.: *Formirovanije npravstvennych ubeždenij kak osnova npravstvennogo razvitija učaščichsja*. In: *Voprosy npravstvennogo vospitanija učaščichsja*. Irkutsk, Ministerstvo prosveščeniya RSFSR 1972, s. 158.
20. Tamtéž, s. 154.
21. Tamtéž, s. 48.
22. Srov. Momov, V., c. d., s. 79.
23. Srov. Škramovská, S. — Švarcová, I.: *K teoretickým a metodologickým otázkám výzkumu školních podmínek celoživotní komunistické výchovy (vzdělání a výchovy)*. In: *K teoretickým základům perspektivního systému celoživotní komunistické výchovy v socialistické společnosti*. Praha, PÚ JAK ČSAV 1977.
24. Srov. Akmambetov, G. G.: *Problémy mravního rozvoje osobnosti*. Bratislava, SPN 1973.
25. Momov, V., c. d., s. 60.
26. Charlamov, I. F.: *Teória mravnej výchovy*, Bratislava, SPN 1976, s. 401.
27. Např. Bacík, F.: *Problémy řízení práce škol a možnosti jejich řešení*. Praha, ÚŠI 1979, a další.
28. Kodýtková, D. — Franclová, D.: *Zpráva o výzkumu světonázorové připravenosti učitelů ZŠ*. Praha, PÚ JAK ČSAV 1979.
29. Tamtéž, s. 48. Konkrétní výsledky tohoto zkoumání budou předmětem samostatné studie.

ИВА ШВАРЦОВА

О ВЗАИМООТНОШЕНИИ МЕЖДУ ПРАВСТВЕННЫМ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИМ ВОСПИТАНИЕМ

Основные принципы коммунистической морали заложены на марксистско-ленинском мировоззрении, представляя его неделимую составную часть. Развитие моральных свойств личности является при этом обязательной предпосылкой реализации практических последствий научного мировоззрения в личной жизни и общественной деятельности каждого учащегося и взрослого индивида.

Эффективность процесса морального воспитания, основанного на научном мировоззрении, ее ориентация на наиболее актуальные отношения в обществе и на важнейшие явления в значительной мере зависит от сущности морали, от классового ха-

рактера, общественной функции и ее специфичности по отношению к другим формам общественного сознания.

Задача морального воспитания состоит в формировании характера социалистического человека в частности, его нравственных познаний как системы основных познаний в отношении актуальных и перспективных потребностей и запросов общества к нравственному поведению человека, к его убеждению в правдивости принципов научного мировоззрения и коммунистической морали, которые проявляются в моральном поведении, в котором в диалектическом единстве объединяются воедино мотив, действие и результат действия.

Обязательной предпосылкой реализации этой задачи является исследование внутренних и внешних условий воспитания при формировании мировоззренческого и нравственного профиля детей и молодежи, а также и создание

новых условий для развития их мировоззренческих и моральных свойств, в частности, путем целеустремленной регуляции их школьной работы и внешкольной деятельности.

IVA ŠVARCOVÁ

ON THE RELATIONSHIP OF MORAL AND WORLD-OUTLOOK EDUCATION

The basic principles of Communist morals are based upon the Marxist-Leninist world outlook and they constitute an integral part of this outlook. Simultaneously, development of the moral qualities of a personality is an essential precondition for the realization of practical implications of the scientific world outlook in both personal life and social activity of each pupil as well as each adult individual.

The effectiveness of the process of moral education based on the scientific world outlook, its emphasis on the socially most topical relationships and most important phenomena, depend, to a great extent, on a correct understanding of the substance of morals, their class character, social functions as well as their specific features in relation to the other forms of social consciousness.

Moral education has the task of sha-

ping the character of Socialist people especially their moral knowledge as a system of fundamental knowledge of society's present-day as well as prospective needs and demands on man's moral behaviour, his or her conviction of the truth of the principles of the world scientific outlook and Communist morals, resulting in moral behaviour in which the motive, activity and result of the act of behaviour merge in dialectical unity.

An essential precondition for the implementation of this task is not only investigation of internal and external conditions of education in moulding the world-outlook and moral profile of children and the youth, but also the creation of new conditions for the development of their world-outlook and moral qualities, especially by purposeful guidance of their schoolwork as well as their extraclass activities.